

ВЗАЄМОВІДНОСИНИ УКРАЇНСЬКОЇ Й ЄВРЕЙСЬКОЇ СПІЛЬНОТ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ В ХОДІ РОЗШУКУ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНЦІВ

Історично склалося так, що Україна була, і досі залишається місцем проживання численної єврейської діаспори. Українсько-єврейські взаємовідносини протягом століть були не простими. Друга світова війна, яка стала одним з найдраматичніших періодів в історії єврейського народу, залишила багато болючих питань, відповіді на які історики шукають ще й досі. Жорстокий окупаційний режим встановлений нацистами на Україні та цілеспрямований геноцид єврейського народу стали важким випробуванням для українсько-єврейських відносин. Явище колабораціонізму є характерним для будь-якої війни, але саме в період Другої світової масштаби та форми колабораціонізму набули небаченого до того часу розмаху. Вже по закінченні війни співробітництво з ворогом було жорстко засуджено: розшук і покарання нацистських поплічників стало справою честі та морального обов'язку перед мільйонами невинних жертв. Цей процес розтягнувся до початку 50-х рр., поступово втрачаючи свою інтенсивність. Саме тому досить несподіваним стало те, що в кін. 70-х – на поч. 80-х рр. питання воєнних злочинців із новою силою постало в США, а згодом і в Канаді. Цікавим виявився той факт, що головними підозрюваними стали колишні переміщені особи, переважно вихідці зі Східної Європи та СРСР, хоча й було загальновідомо, що всі вони пройшли попередню фільтрацію (це практично унеможливлювало приховування фактів співпраці з нацистами). Закономірно постає запитання: чому майже через сорок років по закінченню війни знову була піднята проблема воєнних злочинців, і які наслідки для українсько-єврейських відносин вона мала?

Юридична передумова для початку розшуку військових злочинців у США була закладена законопроектом, запропонованим групою конгресменів на чолі з Елізабет Гольцман. Проте, лобіювання цього законопроекту, як й ідея його створення, належала єврею українського походження Саймону Візенталю та очолюваному ним Центру по дослідженню Голокосту (Simon Wiesenthal Center for Holocaust Studies), що був заснований 1977 р. у Лос-Анджелесі. Уродженець м. Бучач, (нині Тернопільська обл.), С. Візенталь пройшов через концтабори Другої світової

війни й дивом залишився живим. Саме тому він вирішив присвятити решту свого життя розшуку нацистів, які unikли покарання¹.

Отже, новим законом, який вступив у силу 19 грудня 1978 р., було внесено поправки до пункту 212 (а) 33 Акту про імміграцію та громадянство (Immigration and Nationality Act). До списку небажаних для отримання віз осіб, додавались ті, хто в період з 23 березня 1933 р. до 8 травня 1945 р. співробітничали з нацистським або будь-яким іншим урядом, що співпрацював чи був створений за допомогою нацистів, а також з урядами союзних нацистській Німеччині держав. Крім того, поправка наголошувала: “засуджені нацистські посібники, не можуть unikнути депортації, посилаючись на попередню постанову імміграційного закону про призупинення депортації у разі, якщо депортовані особи можуть бути засуджені в країні, куди їх депортують”².

Спіраючись на цю поправку, у березні 1979 р., Міністерство юстиції США (Justice Department) реорганізувало Спеціальний судовий підрозділ при Службі імміграції і натуралізації, у Підрозділ спеціальних розслідувань (Office of Special Investigations), залучивши до роботи особовий склад загальною кількістю у 50 чоловік (юристи, слідчі, історики та лінгвісти) й надавши новоствореному відомству 3 мільйони доларів США річного бюджету. У квітні 1980 р. на посаду директора Підрозділу спеціальних розслідувань був призначений Алан Райн Мл. (Allan Ryan Jr.)³. Молодий юрист відразу збагнув, які можливості кар'єрного росту відкриває перед ним новоотримана посада. Ще до свого призначення, у січні 1980 р. Алан Райн Мл. разом із тодішнім директором Підрозділу В. Рокером (був обвинувачем на Нюрнберзькому процесі) відбули у Москву, де вони домовилися про співробітництво з КДБ. Згідно домовленостей, останній мав, на прохання американської сторони, представляти необхідні їй докази, для притягнення до відповідальності воєнних злочинців⁴. Цією угодою було покладено початок нового “полювання на відьом”, яке за своїми масштабами й наслідками завдало принципам західної демократії не меншої шкоди ніж сумнозвісна політика маккартизму.

Якщо в Америці офіційним приводом для початку масштабної кампанії проти воєнних злочинців було внесення змін до законодавства, а самі передумови їх лобіювання залишились непоміченими для широкого загалу, й просто поставили громадськість перед доконаним фактом, то в Канаді, даний процес набував обертів поступово. Поштовхом стали гучні заяви офіційного

представника Центра імені С. Візенталя в Канаді – Сола Літтмана⁵, який заявив, що в Канаду іммігрував доктор Й. Менгель, та крім нього, в країні також благополучно проживають близько 2000 нацистських поплічників⁶. Це змусило канадський уряд відреагувати. З самого початку ситуація була ускладнена тим фактом, що С. Літтман узяв на себе право звинувачувати у колабораціонізмі не окремих людей, а цілі етнічні спільноти, тоді як в Америці тенденція до етнічного підходу при розшуках воєнних злочинців, окреслилась тільки в ході роботи спецпідрозділу. Головні звинувачення С. Літтман спрямовував проти українців та вихідців із Прибалтики⁷. Скоріше за все, такі його агресивні й не підкріплені доказами заяви мали підґрунтям саме американський досвід у вирішенні цієї проблеми. У США на той час уже пройшов пік “полювання на відьом”. Враховуючи етнічну спрямованість пошуку воєнних злочинців та наявність спільного для обох випадків ініціатора процесу – Центра Саймона Візенталя, можна говорити про експорт даної ідеї з США у Канаду.

Офіційно канадська епопея з пошуку воєнних злочинців була розпочата у лютому 1985 р., заявою міністра юстиції Канади Дж. Кросбі про створення Комісії по розшуку воєнних злочинців (Commission of Inquiry on War Criminals), яку очолив суддя Верховного суду провінції Квебек Джуліус Дешенес (Jules Deschenes). Перед комісією було поставлено три задачі: з'ясувати чи доктор Й. Менгель іммігрував або робив спробу іммігрувати в Канаду; визначити, чи проживають у Канаді особи, що скоїли воєнні злочини; й, нарешті, дати уряду рекомендації, щодо заходів, необхідних для притягнення воєнних злочинців до відповідальності. Комісія мала прозвітувати в кінці року⁸.

Хоча перші кроки до дискусії були зроблені на початку 80-х рр., ще за часів американського “полювання на відьом”, зокрема, до таких можна віднести працю П. Мірчука “Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи є українці “традиційні антисеміти”)”⁹ та чисельні заяви юристів, що не погоджувалися з методами роботи відомства А. Райн Мл., проте, датою її офіційного старту слід вважати 1985 р. – початок діяльності комісії Д. Дешенеса, створення якої зробило актуальним аналіз американського досвіду розшуку та притягнення до відповідальності воєнних злочинців. В обговоренні, що точилось у всіх можливих ЗМІ прийняли участь колишні ДПісти (DP – “Displaced persons” – переміщені особи), науковці, юристи, громадські діячі, журналісти та ін.

В Канаді дискусія не вщухає й досі, однак вона вже набула іншого забарвлення, оскільки через сприятливу імміграційну політику існує досить реальна загроза, що країна може перетворилась на рай для воєнних злочинців усіх мастей. А тому, головні зусилля канадського уряду спрямовані на вироблення стратегії здатної досягти двоєдиної мети: не дозволити людям з сумнівним минулим отримати канадське громадянство, та у разі якщо подібне сталося, вжити необхідних заходів, які б були водночас ефективними щодо злочинців, й толерантними відносно національних почуттів всіх етнічних спільнот Канади. У США, що теж є мультинаціональною країною, та в силу нових викликів, які були кинути Америці світовим тероризмом, проблема українсько-єврейських відносин поступово втратила свою актуальність, хоча справа Івана Дем'янюка, яка так і не дійшла свого завершення ще й до тепер, є своєрідним відгомонам тих подій. В силу вищевказаних причин, ми зупинимося лише на аналізі тих проблем, що були підняті в середині 80-х рр., оскільки подальший розвиток подій розсунув межі проблеми відповідальності військових злочинців за рамки українсько-єврейських взаємин.

Майже від самого початку діяльності Підрозділу спеціальних розслідувань під вогонь звинувачень потрапили вихідці зі Східної Європи (поляки, румуни, югослави) та Радянського Союзу (українці, литовці, латиші, естонці). Серед сорока справ, відкритих Підрозділом по фактах воєнних злочинів на 1 липня 1984 р. – лише дві були проти етнічних німців, тоді як усі інші торкалися вище вказаних категорій¹⁰.

Оскільки біженці зі Східної Європи та союзних республік були єдиними живими свідками злочинів скоєних НКВС та останніми легітимними позивачами щодо анексованих на початку Другої світової війни Радянським Союзом територій (мова йшла лише про приєднання у 1940 р. Прибалтики)¹¹, то невдоволення громадськості, особливо в середовищі емігрантів, співпрацею Підрозділу спецрозслідувань з КДБ наростало.

По-перше, існував очевидний конфлікт інтересів: КДБ було зацікавлене у дискредитації колишніх переміщених осіб, до голосу яких прислухалися на Заході, та у створенні панічної атмосфери в середовищах біженців, аби спаралізувати будь-яку антирадянську пропаганду. Крім того, КДБ зайвий раз підтримав свій імідж “всесильного й всемогутнього”, “караюча рука” якого наздогонить ворогів СРСР навіть у США¹². Як вважає Р. Купчинський такий пресинг на колишніх ДПістів, мав на меті

викликати у них захисну реакцію, що змусила б “емігрантські кола почали захищати справжніх воєнних злочинців і тим самим дискредитувати себе в очах американського й канадського суспільства”¹³. Цей же дослідник вказував на ще одну з причин активної участі КДБ у переслідуванні воєнних злочинців, а саме, на занепокоєння зближенням української й єврейської спільнот Північної Америки протягом 60-х – початку 70-х рр., що могло б мати негативні наслідки для СРСР¹⁴.

По-друге, в умовах “холодної війни” співробітництво відомств двох супердержав мало важливий міжнародний аспект. Західний світ не визнав радянську анексію Латвії, Литви та Естонії. Засудження та депортація до Радянського Союзу вихідців із Прибалтики де-факто, означали б, що США, а за ними й всі держави Північноатлантичного альянсу визнають за СРСР право на ці території¹⁵. І, нарешті, по-третє, не останнім було й моральне значення співпраці з режимом, який сам вчинив чимало злочинів проти власного населення¹⁶.

Спочатку свого співробітництва з спецпідрозділом КДБ надавало достовірні свідчення, оскільки потрібно було здобути довіру американської сторони, проте поступово дана тенденція стала вщухати, крім того практика використання наданих КДБ свідчень повністю суперечила нормам демократичного судочинства¹⁷. Зокрема, американський адвокат Поль Зумбакіс, який виступав захисником у ряді справ, ініційованих відомством А. Райна Мл., зазначав, що з 17 справ про депортацію 13 базувалися виключно на радянських доказах. Занепокоєння викликало й те, що всі докази, надані КДБ були призначені для обвинувачення, і жодного на захист. П. Зумбакіс також виступав проти запровадження подвійних стандартів, вимагаючи врахувати той факт, що протягом 1939 – 1941 рр. СРСР також співробітничав із нацистською Німеччиною, та притягувати до відповідальності всіх воєнних злочинців, а не тільки тих, хто співпрацював з нацистами¹⁸. Але найбільшим викликом західній системі судочинства було те, що свідки з СРСР на судові процеси не приїжджали, хоча А. Райн Мл запропонував оплатити всі пов’язані з подорожами витрати. Натомість передавалися письмові свідчення, надані під присягою. Такі свідчення унеможливлювали перехресний допит, і по суті, були порушенням судової процедури. Крім того, не викликало сумніву, що свідчення не тільки попередньо узгоджувались, але й робились в присутності представників відповідних органів. В різних справах дуже часто фігурували одні

й ті самі свідки, при цьому їх свідчення змінювались залежно від того, хто опинявся на лаві підсудних¹⁹. Як влучно сказав П. Зумбакіс, “дозволити КДБ... наглядати й здійснювати контроль над використанням наданих свідчень в американських судах, настільки ж неприйнятно для нашої системи правосуддя, якби ми брали свідчення надані під наглядом гестапо”²⁰.

Олії у вогонь підлила книга, вже одіозної на той час фігури – А. Райна Мл. “Тихі сусіди: судове переслідування нацистських воєнних злочинців в Америці” (*Quiet Neighbours: Prosecuting Nazi War Criminals in America*), видана ним у 1984 р. відразу після звільнення з посади директора Підрозділу спеціальних розслідувань. Ця книга викликала шквал негативних рецензій. М. Куропась, аналізуючи цю книгу, заявляє, що перекручуючи та опускаючи факти, А. Райн Мл. не тільки звинувачує українців у симпатіях нацизму, але й стверджує, що українці у своєму ставленні до євреїв були брутальнішими навіть за німців, тим самим формуючи образ українців як традиційних антисемітів. Будучи заручником своїх кар’єрних устремлінь А. Райн Мл. навіть і не збагнув, яку послугу він зробив Радянському Союзу, написавши подібну книгу²¹. Важко відповісти напевне, чому А. Райн Мл. з таким завзяттям взявся “викривати” українських “антисемітів”. Але, як зазначає один із рецензентів його книги Тед О’Кіф – окрім кар’єризму, не останню роль зіграло й захоплення міццю та масштабами радянської структури влади²².

Ми не випадково зупинилися на ролі КДБ у притягненні до відповідальності воєнних злочинців, оскільки саме цей факт став визначальним в українсько-єврейській дискусії з означеного питання, і, як на нашу думку, істотно зашкодив порозумінню двох етнічних спільнот, спрямувавши діалог у русло взаємних обвинувачень. Ретельно суть цієї проблеми була викладена в історико-соціологічному дослідженні Г. Тропера та М. Вейнфельда “Старі рани: євреї та українці в світлі полювання на нацистських воєнних злочинців у Канаді” (H. Troper and M. Weinfeld. “Old Wounds: Jews, Ukrainians, and the Hunt for Nazi War Criminals in Canada”)²³. Як вірно зазначає рецензент цієї книги Е. М. МакКарик, в даному випадку окрім суто національних почуттів, особливу роль відіграли сильні антикомуністичні настрої, що призводило до завідомо упередженого ставлення щодо будь-яких свідчень наданих СРСР²⁴.

По суті, складалася парадоксальна ситуація: оскільки більшість злочинів нацисти скоїли на території колишнього СРСР

та країн соціалістичного табору, відповідно, докази надані радянською стороною були необхідними для судових процесів, але стереотип ворога викликав неприйняття та ворожість майже до всього, що мало радянське походження.

Як уже зазначалось, першою і досить гострою відповіддю на переслідування українців була вищезгадана книга П. Мірчука. Ще на початку 80-х рр., обурений брутальною діяльністю Підрозділу спеціальних розслідувань, спрямованою проти українців, та нагнітанням цього питання окремими членами єврейської громади, він їде до Ізраїлю, де проводить дослідження українсько-єврейських відносин із метою дати відповідь: чи є українці “традиційними антисемітами”. За своїм змістом дана праця є скоріше публіцистичною, хоча автор досить широко оперує історичними фактами. Вона написана у формі діалогу з головним рабином Тель-Авіву Д. Кагана²⁵ (до речі, життя останнього було врятовано митрополитом А. Шептицьким)²⁶. Важливість даної праці полягає в тому, що саме тут було окреслено коло тих питань, які через декілька років почали широко обговорюватись в Канаді.

Розробка цього питання саме П. Мірчуком не є випадковою, по-перше, оунівці завжди виступали на захист України та українців, а по-друге, саме вони становили значне число ДПістів. Крім того, автор мав відповідну історичну й правову освіту, що давало йому можливість фахово оцінювати діяльність Підрозділу спеціальних розслідувань. Три роки, проведені в Освенцимі, давали йому моральні підстави ставити гострі й підчас неприємні запитання єврейській спільноті²⁷.

Одним з головних питань було використання подвійного стандарту щодо свідчень, наданих КДБ. П. Мірчук питає “чому це так, що коли йде про свідчення КДБ проти жидів... то ніхто з жидів не сумнівається, що це все фальш КДБ, а коли жиди в Америці на підставі таких самих “свідчень” обвинувачують українців у співпраці з нацистами, то жиди-слідчі, а то й судді, приймають це за правду...”²⁸. Експлуатація образу колабораціоніста була досить поширеною практикою радянської пропаганди, на це звертали увагу й інші дослідники. Зокрема, Р. Купчинський вказує, що коли виникла потреба виправдати ліквідацію греко-католицької церкви, поплічником нацистів було об'явлено покійного митрополита А. Шептицького. Важко уявити більш відвертий наклеп. Ініціатор “полювання на відьом” С. Візенталь, також був звинувачений КДБ у колабораціонізмі з нацистами, після того як дозволив собі зробити ряд висловлювань на підтримку радянських політичних

в'язнів і дисидентів²⁹. Отже, вірогідність свідчень, наданих радянською стороною, говорить сама за себе. Проте запущений маховик розслідувань вже вимагав "крові". І заради цього багато хто готовий був не дуже пильно придивлятися до фактів.

Саме П. Мірчук одним із перших зажадав, аби євреї не забували про факти колаборації й в межах своєї етнічної спільноти. Тут малася на увазі діяльність юденратів та єврейської поліції в гетто, що була не набагато кращою за діяльність української поліції³⁰. Досить показовим є процес над Якубом Козельчуком (євреєм, що був екекутором в Освенцимі, на руках якого була кров багатьох), виправданим ізраїльським судом на тій підставі, що "він співпрацював з таємною польською організацією і при нагоді екекуцій таємно переносив листи від присуджених на смерть до членів польської організації в Авшвіці (Освенцим – *Я.Ш.*)... таке він робив і для жидів..."³¹. П. Мірчук припускає, що Козельчук міг, і, скоріше за все, показував ці листи гестапо, перш ніж передати адресатам. Як колишній в'язень Освенцима, П. Мірчук був обізнаний з табірними порядками, а тому його припущення має право на існування. Проте треба враховувати й емоціональний аспект даного твердження, оскільки автор був обурений єврейською "інквізицією" над українцями.

На противагу цьому факту автор наводить приклад зі справою М. Осідача, який був перекладачем у німецькій поліції і на цій підставі був засуджений, хоча він переховував у себе вдома євреюку з дитиною, що на той час було героїчним вчинком, оскільки в разі викриття, він був би розстріляний разом зі своєю сім'єю³².

Під час дискусії у канадських ЗМІ проблема єврейського колабораціонізму була розширена: під вогонь критики потрапило питання широкого представництва євреїв на керівних посадах в радянському уряді та НКВС. Саме цей фактор українська сторона указувала як головну проблему в українсько-єврейських відносинах, оскільки значне представництво єврейської спільноти на найвищих посадах в СРСР формувало у простих українців уявлення про радянський уряд як про єврейський. А отже, всі злочини, скоєні останнім, сприймалися як злочини євреїв проти українців, а це в свою чергу створювало сприятливі передумови для формування антиєврейських настроїв серед українців³³.

З цим категорично не погоджувалися єврейські дослідники, зокрема Л. Карчмар та Дж. Тульчинський, відмежувавшись від відверто наклепницьких висловлювань С. Літтмана, заявляли що

згодні з існуванням єврейського колабораціонізму з німецькою владою, як це наприклад було в концтаборах (більшість таких "співробітників" страчувалось після того як вони виконували свою роботу), проте ідея співучасті євреїв у злочинах скоєних радянським урядом не має реального підґрунття, і є ні що інше як антисемітизм та пропаганда юдо-комунізму (Judeo-communism), який особливо широко використовували німці на окупованих територіях аби нацькувати місцеве населення проти євреїв. Виходячи з цього єврейські дослідники також вважали не обґрунтованими звинувачення євреїв у співучасті в організації голодомору 1932–1933 рр.³⁴

Цікавою темою для дискусії стала й особа Е. Коха, колишнього райхскомісара України, що був засуджений до смерті у Польщі у 1959 р. Представники української сторони, зокрема М. Юркевич і Д. Марпелс вважали не етичним вимагати покарання дрібних злочинців, тоді як злочинці масштабу Е. Коха не отримали належне³⁵. Це твердження не знаходило розуміння у єврейській сторони, оскільки судовий процес над останнім все-таки відбувся³⁶. Для українців було боляче що суд над одним з найбільших катів України проходив за її межами, та не врахував злочини скоєні Е. Кохом на українській території. Зрозуміло, що рішення відносно колишнього райхскомісара України приймалося в Москві, і мало на меті провести судовий процес без зайвого галасу, аби не привертати особливої уваги до ціни, яку заплатила Україна в Другій світовій війні, оскільки радянській уряд небезпідставно побоювався сплеску національного патріотизму. Скоріш за все, ця заява мала на меті показати, що Україна також зазнала страшного геноциду під час німецької окупації, та можливо була натяком на те, що до суду над Е. Кохом доклали руки євреї. Однак, під тиском контраргументів єврейської сторони, українські дослідники облишили це питання.

Тему експлуатації стереотипів в українсько-єврейських відносинах було досить детально висвітлено українськими дослідниками. Відомий вчений Т. Гунчака, досліджуючи історію українсько-єврейських взаємин за часів окупації України, висловив цікаву думку: "відносини між євреями й українцями практично ніколи не були вільними від втручання із-зовні – завжди був третій фактор, переважаюча сила, що часто мала доленосний вплив"³⁷. Цю думку підтверджує цікаве спостереження українського дослідника Я. Грицака. Методом локалізації хвиль єврейських погромів на теренах СРСР протягом I-ї половини ХХ ст., він

робить такий висновок: “Ситуація з перших місяців війни (мається на увазі Друга світова – *Я.Ш.*) стала дзеркальним відображенням тієї, яка була під час хвилі антиєврейських погромів у 1919 р. – тоді основними винуватцями були східняки, а галичани, навпаки, виявляли подиву гідну дисциплінованість і толерантність. ...Основна смуга погромів у 1941 р. збігається з територіями, які радянські війська окупували щойно у 1939-1940 р. – Західною Україною, Литвою, Латвією й Естонією. .... Тут німецькій пропаганді було досить легко спровокувати антиєврейські погроми”³⁸. На цій підставі дослідник вважає, що погроми зумовлювались конкретною ситуацією, й дуже часто провокувалися третьою силою, а отже, не можна стверджувати, що українці мають традиційно упереджене ставлення щодо євреїв³⁹. Варто відмітити, що в ході дискусії українська сторона визнала факти анти єврейських погромів, тоді як П. Мірчук, у своєму дослідженні їх фактично заперечує.

Окремими темами, піднятими у руслі українського колабораціонізму, стали діяльність ОУН і УПА та дивізії “СС Галичина”. Обговорення цих питань показало дуже слабку обізнаність західної спільноти, зокрема, й єврейської, з історією діяльності вищевказаних структур, тим самим піднявши актуальність українського національно-визвольного руху 30-50-х рр. ХХ ст., що сприяло його популяризації та появі багатьох досліджень з даної проблематики.

Єврейські дослідники однозначно стверджували, що всі українські націоналісти є бандитами та головорізами. Як приклад вони наводили Волинську трагедію, вважаючи її досить показовою. Вже згадувані вище Л. Корчмар і Дж. Тульчинський зазначали, що національно-визвольний характер УПА не може свідчити на користь толерантності останнього щодо інших національностей, а навіть навпаки, приклад інших національно-визвольних рухів вказує на особливу жорстокість відносно інших етнічних спільнот. На підтвердження своєї думки єврейська сторона наводила антисемітські лозунги УПА та джерела формування її військових частин. Л. Карчмар та Дж. Тульчинський, посилаючись на широковідому роботу Дж. Армстронга та на свої власні дослідження цього питання, заявляли, що основу УПА складали дезертири з української допоміжної поліції та колишні члени дивізії “СС Галичина”. Крім того, спираючись на працю А. Далліна, єврейські дослідники вказували, що УПА багато разів зверталось до німців з проханням надати зброю, а отже це є неабияким свідченням співпраці цих двох сил. Не переконливою, на думку

єврейської сторони, була й зміна ідеологічної платформи ОУН. Вони вбачали в цьому лише тактичний хід, який мав на меті залучити більш широке коло українців до національно-визвольної боротьби, а по суті все залишалось незмінним⁴⁰.

В свою чергу українські дослідники звинувачували єврейських істориків у спрощенні фактів та розгляді подій у відриві від загально-історичного контексту. Зокрема, М. Юркевич зазначав, що окрім вищезгаданих категорії в лавах УПА боролися: радянські військовополонені, яким пощастило втекти з німецьких таборів, місцева молодь, яка таким чином уникала відправки на примусову роботу до Німеччини та т. зв. східняки⁴¹.

Низка статей була присвячена діяльності дивізії "СС Галичина", де пояснювалось, що дивізія використовувалась лише проти Радянської армії й не мала жодного стосунку щодо винищення євреїв. Як аргумент на користь останнього приводиться свідчення британської сторони, яка проводила фільтрацію цієї військової одиниці й дійшла висновку, що вояки дивізії не скоїли воєнних злочинів. Напевно найбільш переконливо про це свідчить те, що їм було дозволено оселитися у Великобританії⁴². Зрештою, комісія Д. Дешенеса також визнала, що колишні вояки дивізії не будуть притягуватися до відповідальності, оскільки не знайшла достатніх для цього підстав⁴³.

Полемічною виявилась й тема участі євреїв в ОУН і УПА (головним чином це були лікарі та технічний персонал), так єврейські дослідники вважали, що останні співпрацювали з націоналістами під загрозою смерті, а контраргументи української сторони, яка в основному посилялася на дослідження єврейського історика Ф. Фрідман називали вирваними з загального контексту, через що створювалося хибне враження, про українсько-єврейську співпрацю протягом Другої світової війни⁴⁴.

Ця дискусія викрила суть проблеми українського національно-визвольного руху 30–50-х років ХХ ст., крім того що це питання не висвітлено достатньою мірою, вона також показала, що північноамериканська спільнота більше схильна довіряти працям своїх вчених, ніж аналогічним дослідженням представників української діаспори. Така обережність, певною мірою, викликана політичною заангажованністю багатьох діаспорних дослідників, і як результат призводить до того, що зарубіжні вчені посиляються на застарілі і не завжди достовірні (через обмеженість закордонних джерел про діяльність ОУН і УПА) дослідження.

Серед претензій, висунутих українською стороною, окрім покарання воєнних злочинців усередині єврейської спільноти та т. зв. “колабораціонізму” із радянським урядом, було ще й питання вшанування українців, що рятували євреїв під час нацистської окупації. І хоча ця проблема, на відміну від двох попередніх, широко не обговорювалась, проте, на нашу думку, треба згадати її окремо. Мова йшла про вшанування пам’яті митрополита А. Шептицького, а саме, про дерево з його ім’ям в саду “праведних” Яд Вашем в Єрусалимі. Надання українському митрополиту, що врятував життя багатьом євреям, звання “праведника” наштовхнулось на своєрідний погляд ізраїльської сторони на це питання. Останні вирішили вшанувати графа А. Шептицького як людину, а не як митрополита, оскільки, на їхню думку, це був особистий подвиг, тоді як вшанування митрополита А. Шептицького означатиме вшанування всієї української греко-католицької церкви. З цього приводу П. Мірчук вірно зазначив, що коли А. Шептицький писав Гітлеру і Гімmlеру листа із протестом проти винищення євреїв, він підписувався не як граф, а як голова української греко-католицької церкви. Крім того, митрополит віддав розпорядження всім священикам і монахам греко-католицької церкви допомагати й давати притулок євреям⁴⁵. Така заувага П. Мірчука є, на наш погляд, справедливою. Вимагаючи суворого покарання українських воєнних злочинців, треба залишатись послідовними і щодо вшанування тих представників українського народу, які не втратили гуманності навіть в жорстоких умовах Другої світової війни.

Заклики до пошуку тих, хто рятував євреїв а не знищував, неодноразово підіймалась вже на початку 21 ст. у зв’язку зі справою Джона (Івана) Дем’янюка. Справа автомеханіка з Клівленда (штат Огайо), яка тягнеться вже 27 років потребує окремого дослідження фахівцями з міжнародного права, в рамках даної статті ми подамо лише загальну хронологію подій, та зупинимось на взаємовідносинах українців і євреїв в ході цієї багаторічної тяжби.

Отже, 1975 р. Дж. Дем’янюк був звинувачений іншим українцем, відомим своїми прорадянськими симпатіями, Михайлом Ханусяком (Michael Hanusiak) в тому, що під час Другої світової війни він був охоронцем у нацистському таборі смерті⁴⁶. В серпні 1977 р. Департамент юстиції США подає позив проти Дж. Дем’янюка аби позбавити його американського громадянства, на тій підставі що він є, ніхто інший, як сумнозвісний охоронець концтабору

Треблінка на прізвисько Іван Грізний (Ivan the Terrible). Це звинувачення викликало велике обурення серед української діаспори, яка згуртовано виступила на захист обвинуваченого, зібравши великі кошти на його підтримку⁴⁷.

У 1981 р. Дж. Дем'янюк був позбавлений американського громадянства і засуджений до депортації. Відповідно до міжнародного законодавства, у 1986 р. він був виданий уряду Ізраїлю, а через рік по тому розпочався суд. У 1988 р. Дж. Дем'янюк був визнаний винним і засуджений до страти через повішання. Провівши 7 років в одиночному ув'язненні він був виправданий Верховним судом Ізраїлю у 1993 р., хоча ізраїльські судді зазначили, що можливо Дж. Дем'янюк все ж таки був охоронцем у інших концтаборах. По поверненні назад в США, його громадянство було поновлене у 1998 р. В ході слухання про поновлення громадянства було з'ясовано, що Підрозділ спецрозслідувань приховав від суду докази, які свідчили на користь невинності підсудного, а отже обвинувачі свідомо ввели суд в оману. Проте офіційного позову до Підрозділу у зв'язку з цим порушенням так і не було висунуто⁴⁸.

Вже 19 травня 1999 р. Мінюст США подає новий позив проти Дж. Дем'янка з метою повторного позбавлення американського громадянства, але вже на тій підставі що він був охоронцем в концтаборах у Собіборі, Майданеку й Флосенбергу, та проходив відповідний вишкіл у Травніках. Дж. Дем'янюк відкинув всі закиди, щодо його служби нацистам, але визнав, що замовчував деякі факти зі свого минулого коли звернувся до США з проханням отримати американське громадянство, оскільки боявся повернення до СРСР. Нова справа була побудована на ідентифікаційній картці з табору по підготовці охоронців у Травніках, де значився чоловік на ім'я Дем'янюк, і такі дані як дата і місце народження та ім'я батька співпадали з відповідними даними підсудного. 21 лютого 2002 р. Дж. Дем'янюк був вдруге позбавлений американського громадянства⁴⁹, а вже у грудні 2003 р. розпочалися слухання апеляційного суду щодо цієї справи. 30 квітня 2004 р. апеляційний суд визнав 84-річного Дж. Дем'янюка винним, тим самим підтримавши постанову нижчої інстанції про позбавлення останнього громадянства США⁵⁰. Виникає цілком логічне запитання, як складеться подальша доля Дж. Дем'янюка ?

Відповідь на це питання можна знайти на шпальтах впливового ізраїльського часопису "Гаарець", журналіст якого Н. Гуттман вважає, що час на боці Дж. Дем'янюка⁵¹. Ще в липні

2002 р. Центр ім. С. Візенталя звернувся до польського уряду з офіційним проханням розслідувати злочини які могли бути скоєні Дж. Дем'янюком на території Польщі під час Другої світової війни. Директор ізраїльського відділення центру, Єфраїм Зуроф (Efraim Zuroff), має намір вимагати екстрадиції Дж. Дем'янюка в Польщу⁵². Н. Гуттман вважає такий сценарій подій досить реальний, проте наголошує що процес депортації може розтягнутися на місяці. По-перше, Дж. Дем'янюк може звернутися до Верховного суду США, якщо урахувати його вік та тривалість подібних слухань справа взагалі може так і не завершитися. По-друге, досить скептично ізраїльський журналіст оцінює можливість того, що Польща буде вимагати екстрадиції Дж. Дем'янюка з огляду на слабку мотивацію польського уряду, який займається розшуком злочинців головним чином аби догодити Заходу. Не дуже реальною є й перспектива повторної екстрадиції Дж. Дем'янюка до Ізраїлю вже на підставі нових звинувачень⁵³. Не дивлячись на такий не оптимістичний прогноз, Центр ім. С. Візенталя та Підрозділ спеціальних розслідувань мають намір довести справу до кінця⁵⁴. Але найбільш цікавим у статті Н. Гуттмана є не прогноз можливого розвитку подій, а дослідження стосунків української та єврейської громади Клівленда. Автор зазначає, що обидві громади, які фактично представляли собою два ворогуючих табори у 1981 р., не брали активної участі в останніх подіях навколо справи Дж. Дем'янюка, більш того директор регіонального відділення американського єврейського комітету (American Jewish Committee) Мартін Плакс вважає, що місцева єврейська спільнота втратила цікавість до цього питання, і відтепер воно є проблемою американського уряду. Побільшало й тих, хто критикує роботу Підрозділу спецрозслідувань заявляючи що "вони переслідують старих людей, чиє минуле вже ні для кого не має значення"⁵⁵.

Підтвердженням того, що цікавість до проблеми переслідування воєнних злочинців впала не тільки серед єврейської спільноти США та Канади, але й серед українців, може слугувати той факт, що останній вирок винесений по справі Дж. Дем'янюка не знайшов висвітлення в тижневику "Юкрейніан Віклі" (Ukrainian Weekly), який до останнього часу пильно стежив за перебігом подій по цій справі. Отже, не дивлячись на активну роботу Підрозділу спеціальних розслідувань та Центру ім. С. Візенталя, які й зараз продовжують пошук воєнних злочинців, питання все більша втрачає свою гостроту. Це зумовлено новими викликами

історії та тим фактом, що з кожним роком людей які пережили Другу світову війну стає все менше, а отже, ця проблема остаточно переходить до категорії історичних питань.

В ході дискусії, яка була покликана проаналізувати американський досвід вирішення проблеми воєнних злочинців, були викриті й основні помилки, допущені українською спільнотою. На думку колишнього асистента президента США Дж. Форда з питань етнічної політики М. Куропася українці припустилися трьох основних помилок:

1) відмова визнати наявність воєнних злочинців серед українців, фактично призвела до колективної відповідальності всієї української закордонної спільноти, створивши їй негативний імідж;

2) ігнорування проблеми на початку діяльності Підрозділу спеціальних розслідувань, дозволило А. Райну Мл. беззастережно таврувати українців воєнними злочинцями, виходячи тільки з етнічної приналежності;

3) ізольованість українців від інших етнічних спільнот, які також потрапили під вогонь звинувачень (литовці, латиші, естонці) та від самої єврейської американської діаспори, де далеко не всі підтримували запроваджену центром С. Візенталя політику⁵⁶.

На те, що досвід американської кампанії з розшуку воєнних злочинців був врахований українським канадцям, вказує створення у 1984 р., Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association – UCCLA), яка й зараз опікується українцями, обвинуваченими у воєнних злочинах. Важливим моментом є й те що канадський уряд відмовився від практики депортацій, а судить всіх своїх громадян на підставі власного законодавства⁵⁷.

Результати дискусії північноамериканської української і єврейської спільнот зайвий раз викрили болючі для обох сторін питання. До певної міри символічним є той факт, що сама проблема була ініційована та просувалась зусиллями єврея українського походження С. Візенталя. Нагнітання обстановки коштом втручання третьої сторони, в даному випадку СРСР, та дискусія навколо проблеми “традиційного антисемітизму” українців де в чому віддзеркалює стан проблеми українсько-єврейських відносин в Україні й зараз. Показовим є факт, що навіть в умовах демократичного суспільства обидві етнічні спільноти, все одно залишились заручниками стійких стереотипів,

які навіть за сприятливих умов є серйозними перешкодами для міжнародного діалогу. Взаємні претензії й образи є закономірним результатом тривалого періоду спільного існування на одній території, прикладом в даному випадку може слугувати й історія українсько-польських взаємин, яка є не менш складною.

Проте треба відзначити й позитивні моменти, що стали результатом дискусії, а саме: розвінчання стереотипів та упереджень, що породжувались недостатньою поінформованістю (як у ситуації з ОУН і УПА та дивізією “СС Галичина”), та сам початок діалогу, хай він навіть відбувався на високій емоційній ноті.

---

¹ Докладну інформацію про С. Візенталя, його діяльність та Центр його імені можна знайти на офіційному сайті Центру: www.wiesenthal.com

² Introduction. //Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. Ed. by Yury Boshyk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 107.

³ Ibid. – P.108.

⁴ Vastocas R. Hunting Nazis: We shouldn't trust Soviet evidence in seeking out war criminals //Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/02.htm і є передруком з газети The Whig-Standard (Kingston, Ontario) з дозволу її головного редактора Ніла Рейнольдса: www.uccla.ca/ucclabook/preface.htm (докладну інформацію про історію появи цих публікацій можна знайти за адресою: www.uccla.ca/ucclabook/introduction.htm); O'Keefe T. Quiet Neighbors: prosecuting Nazi War Criminals In America (review) //The Journal for Historical Review. – Summer 1986. Vol.6. No.2. P. 231. (Стаття також доступна в інтернеті за адресою www.ihr.org/index.html)

⁵ Matas D. Bringing Nazi War Criminals in Canada to Justice //Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. Ed. by Yury Boshyk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 113; Bellis J. Is Nazi-hunter's anger a case of sour grapes? //Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/21.htm і є передруком з газети The Whig-Standard (Kingston, Ontario).

⁶ Serbyn R. Alleged War Criminals, the Canadian Media, and the Ukrainian Community //Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. Ed. by Yury Boshyk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 121-122.

⁷ Ibid. – P.121-129; Vastokas R. Вказ. праця.

- ⁸ Introduction... P. 110.
- ⁹ Мірчук П. Зустрічі й розмови в Ізраїлю (Чи українці “традиційні антисеміти”). Нью Йорк – Торонто – Лондон: Союз українських політв’язнів, 1982. – 128 с.
- ¹⁰ Introduction... P. 108.
- ¹¹ Vastocas R. Вказ. праця.
- ¹² Ibid.
- ¹³ Kupchinsky R. Nazi War Criminals: the role of Soviet disinformation //Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. Ed. by Yury Boshyk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 143.
- ¹⁴ Ibid – P. 140.
- ¹⁵ Introduction... P. 109; Vastokas R. Вказ. праця.
- ¹⁶ Vastokas R. Вказ. праця.
- ¹⁷ Kupchinsky R. Вказ. праця. – P. 143-144.
- ¹⁸ Zumbakis P. S. Co-operation between the U.S. Office of Special Investigations and the Soviet Secret Police //Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. Ed. by Yury Boshyk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 131-133; Його ж. U.S. war-crime process unfair //Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/11.htm і є передруком з газети The Whig-Standard (Kingston, Ontario).
- ¹⁹ Ibid. – P.133.
- ²⁰ Vastokas R. Вказ. праця.
- ²¹ Kuropas M. Ukrainian Americans and the Search for War Criminals //Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. Ed. by Yury Boshyk. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 145-151.
- ²² O’Keefe T. Вказ. праця.
- ²³ Troper H., Weinfeld M. Old Wounds: Jews, Ukrainians and the Hunt for Nazi war Criminals in Canada. Chapel Hill, London: University of North Carolina Press, 1989. – 434 p.
- ²⁴ McCarrick E. M. Ethnic Politics Canadian Style: the Clash over Nazi War Criminals //Стаття розміщена на офіційному сайті Центру ім. С. Візенталя www.motlc.wiesenthal.com/resources/books/annual7/chap08.html
- ²⁵ Мірчук П. Вказ. праця. – С. 23-24.
- ²⁶ Там само. – С. 23.
- ²⁷ Там само. – С. 2.
- ²⁸ Там само. – С. 64.
- ²⁹ Kupchinsky R. Вказ. праця. – P. 139-140.
- ³⁰ Мірчук П. Вказ праця. – С. 55; Hunczak T. Ukrainian-Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations //Ukraine during World War II: History and his Aftermath. A Symposium. Ed. by Yury Boshyk. –

Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta, 1986. – P. 46.

³¹ Мірчук П. Вказ. праця. – С. 55.

³² Там само. – С. 56.

³³ Hunczak T. Вказ. праця. – P. 42-43; Мірчук П. – Вказ. праця. – С. 49; Kuzmyn S. Revisionists ignore ugly reality of Jewish collaborators in Second World War //Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/06.htm і є передруком з газети The Whig-Standard (Kingston, Ontario).

³⁴ Karchmar L., Tulchinsky G. Writer misunderstood intention of letter defending Deschenes commission //Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/10.htm і є передруком з газети The Whig-Standard (Kingston, Ontario); Їх же. War crimes debaters are guilty of the faults they ascribe to their opponents //Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/17.htm і є передруком з газети The Whig-Standard (Kingston, Ontario).

³⁵ Yurkevich M. Marples D. Ukrainian resistance organization unfairly caricatured as bloodthirsty killers //Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/16.htm і є передруком з газети The Whig-Standard (Kingston, Ontario).

³⁶ Karchmar L., Tulchinsky G. War crimes debaters...

³⁷ Hunczak T. Вказ. праця. – P. 39.

³⁸ Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях у роки Другої світової війни //“І” Незалежний культурологічний часопис. – 1996. – №8. – С. 61-62.

³⁹ Там само. – С.62.

⁴⁰ Karchmar L., Tulchinsky G. War crimes debaters...

⁴¹ Yurkevich M. Good-bad distinction cannot be made about facts of Ukrainian insurgent army //Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/19.htm і є передруком з газети The Whig-Standard (Kingston, Ontario).

⁴² Luciuk L. Ukrainian were not war criminals //Стаття розміщена на офіційному сайті Асоціації громадянських прав українських канадців (Ukrainian Canadian Civil Liberties Association) www.uccla.ca/ucclabook/Articles/01.htm і є передруком з газети The Whig-Standard (Kingston, Ontario).

⁴³ Commission of Inquiry on War Criminals Report. Part I: Public Honourable Jules Deshenes Commissioner. Chapter 1-8. War criminals in Canada ?

//Стаття розміщена на сайті www.geocities.com/galiciadivision/veryha-eng/d02.html

44 Karchmar L., Tulchinsky G. War crimes debaters...

45 Мірчук П. Вказ праця. – С. 35.

46 Kuropas M. Faces and Places. OSI: still untouchable //Стаття розміщена на офіційному сайті українського англomовного тижневика Ukrainian Weekly www.ukrweekly.com/Archive/2003/370314.shtml

47 2002: The Year in Review: Demjanjuk, and others targeted by OSI //Стаття розміщена на офіційному сайті українського англomовного тижневика Ukrainian Weekly www.ukrweekly.com/Archive/2003/020322.shtml

48 Ibid.; Kuropas M. Faces and Places...

49 2002: The Year in Review: Demjanjuk...; Kuropas M. Faces and Places...; Demjanjuk goes on trail once again. Defense attorney calls it "trial by archives"// Стаття розміщена на офіційному сайті українського англomовного тижневика Ukrainian Weekly www.ukrweekly.com/Archive/2001/230103.shtml

50 Chronology of the Demjanjuk case //Стаття розміщена на офіційному сайті журналу Akron Beacon Journal (Ohio) www.ohio.com/mld/ohio/news/local/8559153.htm

51 Guttman N. Demjanjuk stalls for time as Poland consider extradition // Haaretz. June 27 2002. P. 10.

52 2002: The Year in Review: Demjanjuk...

53 Guttman N. Вказ. праця.

54 Ibid.

55 Ibid.

56 Kuropas M. Ukrainian Americans and the Search... – P. 151.

57 Докладну інформацію про Асоціації громадянських прав українських канадців можна знайти на офіційному сайті цієї організації: www.uccla.ca/about/